

شاخص‌های قوه قضائیه برای صیانت از حقوق شهروندی در حکومت اسلامی از منظر اندیشه سیاسی - حقوقی آیت‌الله سید محمود هاشمی شاهرودی

سید محمد جواد قربی^۱

چکیده

امر قضا در اسلام بسیار حائز اهمیت است و برای گسترش عدالت در حکومت اسلامی به قوه قضائیه نیاز است. با توجه به مبانی و مؤلفه‌های قضایی در اسلام، قوه قضائیه در جمهوری اسلامی دارای شاخصه‌ها و خصلت‌های متمایزی با سیستم‌های قضایی غربی است. از آن‌جا که آیت‌الله سید محمود هاشمی شاهرودی نقش مهمی در توسعه کمی و کیفی سیستم قضایی کشور ایران داشتند، در این‌جا با رجوع به آثار ایشان، به شاخص‌های قوه قضائیه طراز انقلاب اسلامی از منظر ایشان خواهیم پرداخت. در این پژوهش با بهره‌گیری از مطالعات کتابخانه‌ای و روش تحلیلی - توصیفی، مترصد پاسخ‌گویی به این سؤال اصلی هستیم که: «قوه قضائیه طراز انقلاب اسلامی برای صیانت از حقوق شهروندی در حکومت از منظر اندیشه سیاسی و حقوقی آیت‌الله شاهرودی باید دارای چه شاخص‌هایی باشد؟» مذاقه در مجموعه آثار آیت‌الله شاهرودی که برآمده از جلسات سخنرانی و مواضع ایشان در نشست‌های تخصصی است، نشان از این دارد که قوه قضائیه زمانی می‌تواند در سیر تکامل انقلاب اسلامی کارآمد

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد اندیشه سیاسی اسلام، پژوهشکده امام خمینی (ره) و انقلاب اسلامی: ghorbi68@yahoo.com

بوده و صیانت‌بخش حقوق شهروندی باشد که به مسائلی همچون احقاق حقوق عامه، رعایت اخلاق قضایی، مبارزه مؤثر با مفاسد مختلف در اجتماع، ارتقاء کیفیت کادر قضایی و حقوقی در سطح کشور، لزوم ارائه ایده‌های برتر حقوقی برای تعالی دستگاه قضایی در شرایط مختلف، تلاش مستمر و منطقی برای پیش‌گیری از جرم و جنایت در جامعه، حفظ کرامت انسانی در روندهای حقوقی و قضایی، استقلال دستگاه قضایی و غیره توجه داشته باشد. توجه به این مؤلفه‌ها، استحکام‌بخش قوه قضاییه به عنوان یکی از ملزومات تعالی انقلاب اسلامی در حوزه ارتقاء مؤلفه‌های حقوق شهروندی خواهد بود.

کلمات کلیدی: قوه قضاییه، آیت‌الله هاشمی شاهرودی، حقوق شهروندی، بهداشت قضایی، استقلال محاکم قضایی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

براساس قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، قوه قضائیه دارای جایگاه رفیعی در حکومت اسلامی است (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۰ الف) و بین سیستم قضایی کشور و حقوق بشر ارتباط فراوانی وجود دارد. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵ الف: ۱۲) باید در نظر داشت که آغاز دهه پنجم انقلاب و گذشت چهل سال از تشکیل دادگستری مبتنی بر فقه و حقوق اسلامی، ایجاب می‌کند که با تکیه بر تجربه‌ها و دستاوردها و رهنمودهای انباشته در این نصاب زمانی، تحولی متناسب با نیازها، پیشرفت‌ها و تنگناها در قوه قضائیه صورت گیرد و دستگاه عدالت با انگیزه‌ای مضاعف و نظم و تدبیری حکمت‌آمیز، دوران جدیدی را که زینده گام دوم انقلاب است، با قدرت و جدیت آغاز کند. (معاونت راهبردی قوه قضائیه، ۱۴۰۰: ۷) از آن جا که بخش عظیمی از مقاصد نظام جمهوری اسلامی بستگی به کارایی قوه قضائیه و کارکرد آن دارد (زین‌الدینی و همکاران، ۱۳۹۵: ۱۶۳)، لازم است دستگاه قضایی کشور براساس مبانی دینی و ملزومات زمانی، به فکر تعالی و کارآمدسازی باشد. از دیدگاه آیت‌الله شاهرودی، مسئولان قضایی کشور باید به راهبردهایی نظیر اخلاق قضایی و نظام اسلامی قضا، ارتقاء ضابطان دادگستری، مدیریت اسلامی در نهادهای قضایی کشور، بازشناسی مشکلات حقوقی مردم، تقسیم کار و درجه‌بندی محاکم، نظارت و ارزیابی مستمر نهادهای حقوقی و قضایی، ارتقاء علمی و عملی قضات، مشاورت در قضا و نظایر آن توجه داشته باشند. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۱) ارتباط بین سیستم قضایی و حقوق شهروندی در اندیشه آیت‌الله شاهرودی به گونه‌ای است که بی‌توجهی به امر قضا، می‌تواند تضییع‌کننده حقوق شهروندان باشد. از این رو، مقاله حاضر تلاش دارد شاخص‌های قوه قضائیه برای صیانت از حقوق شهروندی در حکومت اسلامی از منظر اندیشه سیاسی - حقوقی آیت‌الله سیدمحمود هاشمی شاهرودی را مورد بررسی قرار دهد و با مراجعه به مجموعه بیانات و تقریرات ایشان سعی می‌شود شاخص‌های مؤثر برای ارتقاء خدمات قوه قضائیه در احقاق حقوق عامه مردم و تقویت جایگاه حقوق شهروندی مورد کاوش و بررسی قرار گیرد.

۱. چارچوب مفهومی

۱-۱. حقوق شهروندی

آیت‌الله شاهرودی در تبیین معنای عام و خاص حقوق شهروندی تشریح می‌کنند که ممکن است برای حقوق شهروندی یک معنای عام و وسیع در نظر گرفته شده و به صورت مطلق حقوق عمومی، اجتماعی و فردی شهروندان و آحاد ملت تعریف شده و به این ترتیب حقوق عامه افراد، حقوق

اجتماعی، حقوق شخصی، خانوادگی، فرهنگی و آزادی‌های مشروع را دربر گیرد. با این تعریف از حقوق شهروندی، این عنوان مخصوص قوه قضاییه و کارهای قضایی نخواهد بود، بلکه همه ابعاد حقوق انسانی را دربر می‌گیرد. معنای نخست، کل حقوق نظام و جامعه و معنای بسیار عامی است و همه حقوق را دربر می‌گیرد که بخشی از آن مشمول حقوق سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و عامه خود دولت هم می‌شود. این معنا، معنای عام حقوق شهروندی است. بر اساس معنای محدودتر، حقوق شهروندی به معنای حقوقی است که در رابطه شهروندان با حاکمیت به وجود می‌آید و در این معنا مدیریت باید به گونه‌ای شکل گیرد که حقوق، سلب یا تضییع نشود. اطلاق دیگر برای حقوق شهروندی، اطلاق مضیق‌تری به معنای حقوقی است که در رابطه شهروندان و حاکمیت در اجرا و اداره مردم وجود دارد. هنگامی که فرد در جامعه‌ای جای می‌گیرد، ممکن است حقوق و آزادی‌های او با حقوق دیگران و عامه، در تزاخم و تضاد قرار گیرد. حاکمیت به عنوان مدیر و نظم‌دهنده به اجتماع و جامعه مسئولیت دارد در چنین جایگاهی، حقوق آحاد جامعه را به گونه‌ای تنظیم کند که بیش‌ترین حق رعایت گردد و مرز آن حقوق با حقوق اجتماع مشخص شود. بدین ترتیب، مدیریت اجتماعی نباید به صورتی شکل گیرد که سبب تضییع، تحدید و سلب آن حقوق شود. در این معنا، حقوق افراد و آحاد جامعه، حقوق خانواده‌ها و شخصیت‌های حقیقی و حقوقی هم باید در مدیریت کلان اجتماعی ملموس شده و در قوانین مورد توجه قرار گیرد و در مقام اجرا، رعایت و حفظ شود. آن دسته از نظام‌ها و قوانین اجتماعی که بتوانند به بهترین نحو، حقوق فرهنگی، اجتماعی یا حقوق شهروندی، حقوق کیفری و حقوق مدنی افراد را حفظ کنند، در حالی که در مدیریت اجتماعی حتی حاکمیت، نظم اجتماعی رعایت شده باشد، موفق‌تر و با ارزش‌تر هستند. چنانچه حاکمیتی برای برقراری نظم، امنیت و اجرای تشریفات اداری و برپایی تشکیلات مورد نیاز، حقوق شهروندی را تضییع کند، بحث حقوق شهروندی و حفظ آن مطرح می‌گردد و نظام‌های قضایی و حقوقی که بتوانند این حقوق را (ضمن مدیریت کلان جامعه) به شکلی دقیق‌تر و کامل‌تر حفظ نمایند، موفق‌تر هستند. از این رو، این دو اصطلاح در تعریف حقوق شهروندی باید از هم جدا شوند. بیش‌ترین اطلاق این واژه از نظر حقوقی در گفتمان‌های حقوقی روز دنیا، مربوط به معنای دوم است. منظور از حقوق شهروندی این است که حقوق افراد و انسان‌ها در بخش کلان جامعه - که بخش مدیریتی جامعه است - حفظ شود و در لابه‌لای تشریفات و مراحل اداری مورد نیاز مدیریت جامعه از بین نرود و تضییع نشود. در حقیقت، این تعامل میان حقوق حاکمیت

و حقوق افراد است. این جاست که حقوق شهروندی مورد توجه و عنایت قرار می‌گیرد و نقش دستگاه قضایی و حقوق قضایی در این بخش، بیش‌تر نمایان می‌شود. (قربی، ۱۴۰۰: ۶۰-۵۹)

۱-۲. دستگاه قضایی

قوه قضائیه، به عنوان یکی از اضلاع سه‌گانه ارکان حکومت از قدیم مورد توجه بوده است. ارسطو در کتاب سیاست می‌گوید: «هر حکومت دارای سه قدرت است و قانون‌گذار خردمند باید حدود هر یک از این سه قدرت را بازشناسد. اختلاف در شیوه تنظیم این قدرتهاست که مایه اختلاف در سازمان حکومتی می‌شود. نخستین این قدرتها، هیئتی است که کارش بحث و مشورت درباره مصالح عام است. دومین آن‌ها، به فرمانروایان، مشخصات و حدود و صلاحیت و شیوه انتخابات آنان مربوط می‌شود و سومین قدرت، کارهای دادرسی را دربر می‌گیرد. بیان نظری و دقیق توجیه تفکیک قوا که در قوانین اساسی اکثر کشورهای جهان تجلی یافته است، ناشی از آراء جان لاک و نیز نظریات مونتسکیو در قرن هجدهم است. به نظر مونتسکیو، برای حفظ آزادی و امنیت فردی و جلوگیری از سوءاستفاده از قدرت، قوای سه‌گانه تقنینی، اجرایی و قضایی باید از هم متمایز و جدا باشند و این قوا به نحوی در برابر هم باشند که در عین چرخش امور کشور، امکان تجاوز و تعدی از جانب هیچ‌کدام از آن‌ها وجود نداشته باشد. مونتسکیو قوه قضائیه را کم‌اهمیت‌ترین قوا می‌داند. ژان ژاک روسو هم در کتاب قرارداد اجتماعی‌اش، حاکمیت را از آن مردم می‌داند و به نظر او در میان سه قوه، قوه مقننه، برتری خاصی دارد و در رأس قوا به صورت عمودی قرار گرفته است. در نگاه اول به قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و به ویژه اصل ۵۷ که در آن ذکر شده است که: «قوای حاکم در جمهوری اسلامی ایران عبارتند از: قوه مقننه، قوه مجریه و قوه قضائیه که زیر نظر ولایت مطلقه امر و امامت امت، طبق اصول آینده این قانون اعمال می‌گردند»، این قوا مستقل از یکدیگرند و چنین به نظر می‌رسد که همان اندیشه تفکیک قوا پذیرفته شده است، اما با نگاه دقیق‌تر به اصل ۵۷ و سایر اصول قانون اساسی کاملاً آشکار است که این شباهت ظاهری و تفاوت‌های اساسی و بنیادی به تفکیک قوای مورد نظر متفکرانی چون جان لاک، مونتسکیو، روسو و تفکیک قوای مندرج در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران وجود دارد. (پروین، ۱۳۸۲: ۱۱۸-۱۱۲) در حالی که از نظر آنان حاکمیت متعلق به مردم است، طبق اصل ۵۶ قانون اساسی نیز حاکمیت مطلق بر جهان و انسان، از آن خداست و هم او، انسان را بر سرنوشت اجتماعی خویش حاکم ساخته است. برخلاف نظریات فوق‌الذکر که چیزی مافوق قوای سه‌گانه حکومتی وجود ندارد و به نظر روسو،

قوه مقننه در رأس قوا قرار دارد، طبق اصل ۵۷، سه قوه زیر نظر ولایت مطلقه امر و امامت امت قرار دارند و استقلال سه قوه از هم به معنی استقلال آن‌ها از مقام ولایت فقیه نیست، بلکه برعکس، (زیر نظر بودن آن‌ها) نشان می‌دهند که ولایت مطلقه امر در رأس قوا قرار دارد.

از جمله دیگر تفاوت‌های اساسی بین متفکران ارائه‌کننده نظریه تفکیک قوا و تفکیک قوای مندرج در قانون اساسی، وظایف و اهداف بسیار گسترده‌ای است که برای قوه قضاییه در نظر گرفته شده است. در حالی که به نظر متفکران مزبور، وظیفه قوه قضاییه منحصر به دادرسی بوده و هم عرض سایر قوا و حتی گاهی کم‌اهمیت‌تر از دو قوه دیگر، دانسته شده است. در ذیل، جایگاه قوه قضاییه در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و وظایف و اهداف آن، با نگاهی به سایر حقوق‌ها بررسی می‌شود. در مقدمه قانون اساسی، در بخش «قضا در قانون اساسی»، ذکر شده است که مسئله قضا در رابطه با پاسداری از حقوق مردم در خط حرکت اسلامی، به‌منظور پیش‌گیری از انحرافات موضعی در امت اسلامی، امری است حیاتی. از این رو ایجاد سیستم قضایی بر پایه عدل اسلامی و متشکل از قضات عادل و آشنا به ضوابط دقیق دینی، پیش‌بینی شده است. این نظام به دلیل حساسیت بنیادی و دقت در مکتبی بودن آن، لازم است به دور از هر نوع رابطه و مناسبات ناسالم باشد. «و اذا حکمتم بین الناس ان تحکموا بالعدل.» همان‌طور که از ظاهر مقدمه فوق استنباط می‌شود و اصول مذکور در قانون اساسی، بعد از مقدمه، مؤید آن است، وظیفه قوه قضاییه در «پاسداری از حقوق مردم»، محدود به پاسداری از حقوق اشخاص در موقع نزاع و مراجعه به دادگاه نیست. این پاسداری از حقوق مردم، کلی بوده و بنابراین تمامی ابعاد حقوق سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و... را دربرمی‌گیرد. ممکن است گفته شود که انتظار انجام وظایف فوق، تکلیف مالایطاق است و نباید جز دادرسی و فصل خصومت، انتظار دیگری از دستگاه قضایی داشت، اما چنان‌که اصول قانون اساسی نشان می‌دهد، واضعان قانون اساسی وظایف گسترده‌ای را برای قوه قضاییه در نظر گرفته بودند و عدم قدرت بر اجرا نباید باعث شود که این اهداف نانوشته تلقی گردد. در مقدمه قانون اساسی برای رسیدن به اهداف قوه قضاییه، به دو موضوع مهم: «لزوم وجود قضات عادل و آشنا به ضوابط دقیق دینی و دوری از هر نوع رابطه و مناسبات ناسالم» اشاره شده است. بدیهی است دستگاهی که می‌خواهد با رابطه و مناسبات ناسالم مبارزه کند، چگونه می‌تواند موفق باشد، اگر چه حتی به‌طور جزئی، نشانه‌هایی از رابطه و عدم رعایت مقررات در آن وجود داشته باشد. اگر در سایر ادارات وجود مواردی از بی‌قانونی، شاید در محدوده همان بخشی کوچک باقی مانده و باعث

لطمه همه‌جانبه نشود، ولی حتی وجود یک مورد از رابطه و سایر مسائل خلاف مقررات در سازمان قضایی و ادارات وابسته به آن که در رأس مبارزه با بی‌قانونی و تخلفات قرار دارد، زیاد است و اثرات سوء آن به‌طور همه‌جانبه اشاعه می‌یابد. قوه قضائیه بخشی از حکومت است و اهداف آن نمی‌تواند جدای از اهداف حکومت باشد. بنابر این اهدافی که در اصول ۶۱ و ۱۵۶ قانون اساسی برای قوه قضائیه ذکر شده، مثل پشتیبانی از حقوق فردی و اجتماعی و تحقق بخشیدن به عدالت^۱، وظیفه اختصاصی قوه قضائیه نیست و بین سه قوه مشترک است. به همین ترتیب، اهدافی که برای قوه مجریه و مقننه و برای حکومت به‌طور کلی در قانون ذکر شده، مثل نفی موضوع طبقاتی و سلطه‌گری فردی یا گروهی که در مقدمه قانون اساسی ذکر شده است، جزء اهداف قوه قضائیه نیز به‌شمار می‌رود. در اصل سوم قانون اساسی، دولت جمهوری اسلامی ایران موظف شده است که همه امکانات خود را برای امور مختلفی که جمعاً در ۶ بند بیان شده است، به‌کار گیرد. (پروین، ۱۳۸۲: ۱۱۸-۱۱۲)

آیت‌الله شاهرودی اعتقاد دارد که دستگاه قضایی دارای اهداف، وظایف، ارکان و بخش‌های اساسی است و توسعه قضایی به معنای این است که این دستگاه بتواند در حد مطلوب به تمام آن اهداف و مقاصدی که دنبال می‌کند برسد و در حقیقت به فلسفه وجودی دستگاه قضایی در جامعه دست یابد. هرچه این دستگاه بتواند بهتر، گسترده‌تر و دقیق‌تر به آن اهداف برسد و آن ارزش‌ها را تحقق بخشد، نظام قضایی، توسعه‌یافته‌تر است و هرچه در رسیدن به اهداف و آرمان‌های قضایی کندتر پیش رود و ناموفق‌تر باشد، دستگاه قضایی توسعه‌نیافته است. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۱: چ)

۲. روش پژوهش

برای انجام پژوهش حاضر، از روش تحلیلی - توصیفی بهره گرفته شده و به‌منظور گردآوری داده‌های مربوط به حقوق شهروندی و نقش قوه قضائیه در تأمین حقوق ملت براساس اندیشه آیت‌الله هاشمی شاهرودی، از مطالعات کتابخانه‌ای بهره گرفته شده و تلاش شده با رجوع به منابع دست اول که مجموعه آثار منتشر شده از ایشان بود، تحلیل‌های مناسب ارائه گردد. واحد تحلیل اندیشه‌های آیت‌الله شاهرودی، عبارات و پاراگراف‌های مربوط به قوه قضائیه و حقوق شهروندی در مجموعه گفتارهای ایشان بوده است.

۱. آیت‌الله هاشمی شاهرودی اعتقاد دارد: «اجرای عدالت باید به درستی صورت گیرد و الا شعار عدالت را همه می‌دهند.» سیدمحمد هاشمی شاهرودی، روزنامه اعتماد ملی، بیست و ششم اردیبهشت ۱۳۸۷، ص ۱۳.

۳. یافته‌های پژوهش؛ شاخص‌های قوه قضاییه در صیانت از حقوق شهروندی

۳-۱. خدمت به مردم و احقاق حقوق عامه

توجه به جهان‌بینی اسلامی، عامل تحرک در نظام و حکومت دینی است (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۵ الف) و با توجه به مبانی اعتقادی، خدمت به مردم نیز یک اصل دینی فراگیر و بایسته خواهد بود. براساس اندیشه سیاسی آیت‌الله شاهرودی، جایگاه خدمت‌رسانی به مردم در اسلام، بسیار رفیع است و به همین دلیل بین نظام مردم‌سالاری دینی و نهضت خدمت‌رسانی، ارتباطی وثیق برقرار است و برای احقاق حقوق عامه در حکومت اسلامی و تقویت حقوق شهروندی، لازم است به مسئله خدمت‌رسانی به مردم توجه ویژه شود. بنابراین، تلاش برای تحقق خدمت‌رسانی در حوزه‌های قضایی، امری لازم برای تعالی جامعه دینی و حکومت اسلامی است و در این میان نباید از «وظایف خطیر دادرها در نهضت خدمت‌رسانی به مردم» غفلت ورزید. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۳ ب) در یکی از گفتارهای آیت‌الله شاهرودی، یکی از مشتقات خدمت به مردم، جلوگیری از ضایع شدن حقوق آن‌ها ذکر شده و براساس باور ایشان، «احقاق حق مظلوم، واقعاً یک عبادت و یک امر از واجبات است.» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۸ د: ۱۸)

در کتاب مدیریت اسلامی تأکید شده است که: «مدیران بدانند که مدیون و مرهون زحمات مردم هستند و بایستی این دین خود را به مردم ادا کنیم... مدیران نظام اسلامی شیفته خدمت به مردم هستند. خدمت به مردم وسیله است برای تحقق اقتدار مردمی نظام و پیش‌گیری از تهدیدهای دشمنان نظام و ایجاد امید در مردم...، تشکر عملی مدیران از ملت، با خدمت به آن‌ها میسر می‌شود.» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۸ ش: ۲۱-۳۲) هاشمی شاهرودی اعتقاد دارد که احقاق حقوق مردم از خصلت‌های بارز دستگاه قضایی مطلوب است و قوه قضاییه، مسئولیت ایجاد و گسترش عدل، امنیت و حمایت از حقوق مردم و به تعبیری احقاق حقوق عامه را بر عهده دارد که از وظایف بسیار سنگینی است. ایشان در کتاب خود تأکید می‌کنند که اگر احکام قضایی سریع و به وقت و با قاطعیت، دقت، عدالت و بی‌طرفی و مساوات انجام شود، حقوق شهروندان تأمین می‌شود و به همین دلیل توصیه می‌نمایند: «تشریفات قضایی و ساختار آیین دادرسی، می‌بایست به گونه‌ای باشد که با سرعت و سهولت احقاق حق شود.» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۸ الف: ۴۲) ایشان در این زمینه همچنین اشاره می‌کند که: «ویژگی نظام قضایی اسلام، توجه به حقوق مردم است. حقوق مردم در فرهنگ اسلامی جایگاه خاصی دارد. وقتی به قضاوت‌های امیرالمؤمنین (ع) نگاه کنیم، می‌بینیم خصلتی که بیش از همه بر آن تأکید شده، حل مشکل مردم و احقاق حقوق آنان است. کسی که حقش از دستش گرفته شده، باید این حق را به او بازگرداند. بحث دغدغه

خدمت‌رسانی به مردم داشتن، در حقیقت ریشه دینی دارد. این دغدغه در بخش قضاوت روشن‌تر است و لذا قاضی می‌بایست همواره متذکر باشد که من اینجا نشسته‌ام برای این‌که به مردم خدمت کنم. اصلاً قضاوت یعنی خدمت به مردم از طریق احقاق حقوق آن‌ها. این روحیه وقتی واقعاً در دل و جان و وجدان قاضی ریشه بدواند، دیدگاه‌ها و رفتارشان متحول می‌شود.» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۱: ب: ۱۳) آیت‌الله هاشمی شاهرودی به وکلا توصیه می‌نمایند که حامی حقوق مردم باشند و به تعبیر ایشان: «مطلوب آن است که وکلا واقعاً پناهگاه حقوقی مردم باشند.» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۱: د: ۴۷)

۲-۳. رعایت اخلاق قضایی

اخلاق قضایی در گفتار و اندیشه آیت‌الله شاهرودی، هم‌نشین مفهوم «مردم‌داری» است. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵، پ: ۳: ۴۴۴-۴۳۷) در کتاب «نظام قضای اسلامی» به نگارش آیت‌الله شاهرودی، آمده است: «ویژگی قضای اسلامی، اخلاق قضایی است. در اسلام علاوه بر اخلاق عمومی که برای همه افراد در جامعه اسلامی لازم است، برای قضاوت و قاضی، اخلاق و آداب خاصی وجود دارد که ممکن است در متون فقهی ما به عنوان اخلاق و آداب قاضی آمده باشند، ولی برای تحقق بخشیدن به عدالت موردنظر نظام اسلامی، بسیار مهم‌تر و مؤثرتر از احکام قضایی هستند. قاضی به خصوص وقتی در جایگاه قضاوت قرار می‌گیرد، باید در همه مراحل دادرسی، مواظب اخلاق و آداب قضایی خود باشد. هر یک از مراحل تحقیق، بازپرسی و دادرسی و اجرای حکم، آداب اخلاقی بسیار مؤکد و شدید و غلیظی دارد که می‌بایست تدوین شده و آموزش داده شود. اگر در نظام قضایی ما اخلاق به‌طور دقیق احیا شود، آن وقت خواهید دید این نظام قضایی چقدر با دیگر نظام‌های قضایی دنیای امروز و با وضع قضایی فعلی ما تفاوت دارد. برخی از نارسایی‌ها و گله‌مندی‌ها و اشکالات و انتقادات مردم، در حقیقت به واسطه خلاء اخلاق و آداب قضایی اسلام در نظام قضایی ماست. در اخلاق قضاوت اسلامی آمده است که قاضی حق ندارد یکی از دو طرف دعوی را بیشتر نگاه کند، یعنی آداب قضا اینقدر دقیق است. در نظام قضایی اسلامی باید این آداب احیا شود، و احیا شدن آن هم به نصیحت نیست، بلکه طرح و برنامه می‌خواهد. تا ما این‌ها را احیا نکنیم، نمی‌توانیم بگوئیم یک نظام قضایی اسلامی کامل داریم.» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۱: ب: ۱۲-۱۱) الگوی مطلوب نظام قضایی و آیین دادرسی عادلانه در حکومت اسلامی براساس مواضع و اندیشه آیت‌الله هاشمی شاهرودی، دادرسی مبتنی بر سیره علوی است. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۳: الف: بخش اول) بنابراین، اگر اخلاق قضایی رعایت شود، شهروندان با حفظ کرامت و شرافت به احقاق حقوق خویش می‌اندیشند و بسترهای ظلم به حقوق شهروندان کاسته می‌شود.

۳-۳. رویکرد بهداشت قضایی در نهادها و سیستم‌های مربوط به حقوق ملت

یکی از شاخص‌های مطلوب سیستم قضایی از دیدگاه آیت‌الله شاهرودی، رعایت بهداشت قضایی است و ایشان برای تعالی نظام اسلامی و رشد مدیریت خرد و کلان کشور، رعایت بهداشت قضایی را توصیه می‌کنند. ایشان در این خصوص اشاره می‌نمایند: «ما احساس کردیم یک بیماری در کل سیستم‌های مدیریتی کشور در رابطه با حقوق مردم وجود دارد. باید توجه داشت تا زمانی که جلوی ویروس‌ها گرفته نشود، امنیت حقوقی، اقتصادی، مالی و... تحت تأثیر ویروس‌ها قرار خواهد گرفت و تکثیر دادگاه‌ها اثری نخواهد داشت. شهرداری‌ها، گمرکات، بانک‌ها، بیمه و اداره ثبت اسناد و املاک از جمله دستگاه‌های ورودی حقوق مردم هستند. اگر این ورودی‌ها اصلاح بهداشتی نشوند، ما با افزایش دادگاه و شوراها حل اختلاف به جایی نمی‌رسیم. ناامنی‌های حقوقی موجود در جامعه زیاد شده، باید با انجام اقدامات مقتضی اجازه ندهیم تولید پرونده داده شود. ما در دستگاه قضایی به این نتیجه رسیدیم که باید بهداشت حقوقی را از سیستم‌های مبادی ورودی حقوق مردم شروع کنیم و ساختارهای مناسب در سیستم‌های مبادی ورودی ایجاد شود.» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۸ ب: ۲۹۶) ایشان در جایی دیگر اشاره می‌کنند: «ما همان‌گونه که در کلیه مسائل قضایی نیاز به بهداشت قضایی و بهداشت مبارزه با فساد داریم، در مسئله قضایی مربوط به امور اقتصادی نیز به این امر نیازمندیم. همان‌گونه که امروزه همه دنیا از جمله کشور ما در مورد سلامت جسمانی افراد معتقد به رعایت بهداشت پیش از اتخاذ راه‌کارها برای درمان است. در خصوص مسائل حقوقی و قضایی نیز باید همین‌گونه باشد، زیرا کثرت جرم و دعوای حقوقی، نوعی ویروس و میکروب در جامعه است که باید به وسیله سیاست‌های صحیح درمان شود.» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۸ ت: ۳۳)

یکی از ملزومات بهداشت قضایی در حکومت اسلامی، نظارت و بازرسی است. تا جایی که ایشان اعتقاد دارند در حکومت اسلامی نقش بازرسی مضاعف است و باید با آسیب‌شناسی نظام بازرسی، به ارتقاء آن همت گمارد. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۴، جلد ۱: ۲۴۰) براساس مواضع آیت‌الله هاشمی شاهرودی، وظایف نظارتی ریاست قوه قضاییه بسیار خطیر است و این مسئولیت در جامعه اسلامی، عامل توسعه قضایی در کشور خواهد شد و ضعف قانونی سازمان بازرسی در حوزه نظارت، موجب تضییع حقوق شهروندی می‌شود؛ لذا اصلاح ساختار سازمان بازرسی کشور با توجه به مقتضیات زمانی و قانونمندی مدیریت‌ها در نظام حقوقی و قضایی کشور، عامل توانمندسازی بازرسی و نظارت در سطح کشور خواهد شد که ارتقاء کارآمدی سیستم قضایی کشور، دستاورد این مسئله خواهد بود.

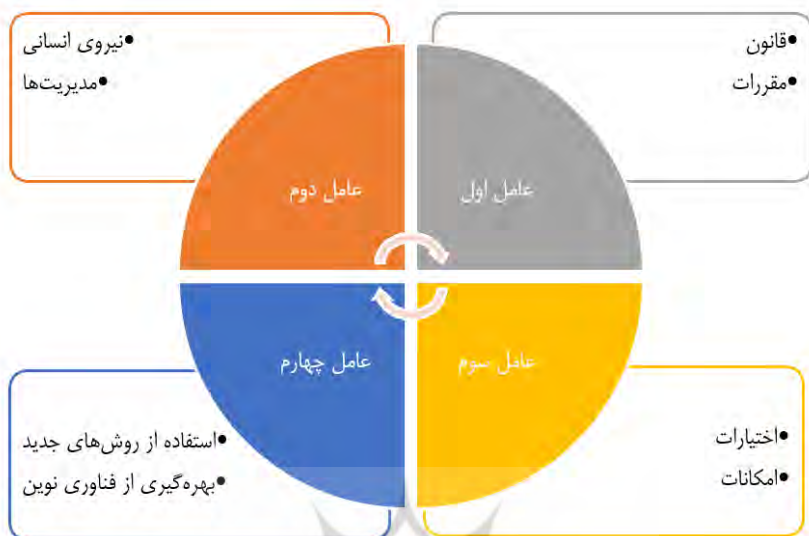
۴-۳. مبارزه با مفاسد اقتصادی در جامعه

تشکیل ستادهای مبارزه با مفاسد اجتماعی یک ضرورت برای سیستم قضایی در یک کشور می‌باشد. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵ پ، جلد ۳: ۱۰-۱) پیرامون اهمیت این مسئله در کتاب «پیش‌گیری و مقابله با جرایم» آمده است که: «باید با هرگونه فساد، تبعیض و ناامنی با تمام وجود مقابله کنیم و از تمام ظرفیت قوه قضائیه و اختیاراتی که قانون اساسی بر مبنای احکام الهی به این قوه داده است، برای از میان بردن مثلث شوم فقر و تبعیض و فساد استفاده نماییم.» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۸، جلد ۹: ۱-۹) از دیدگاه آیت‌الله شاهرودی اجرای عدالت، مبارزه با مفاسد به‌خصوص فسادهای اقتصادی، رفع تبعیض، احیای حقوق عامه و حمایت از حقوق شهروندی، از مقاصد بسیار بلند و اصلی نظام جمهوری اسلامی است که هم در فقه و هم در قانون اساسی به آن‌ها تصریح شده است. ایشان در کتاب «مقابله با مفاسد اقتصادی» اشاره می‌کنند که: «موضوع مبارزه با مفاسد اقتصادی به عنوان یکی از وظایف قوه قضائیه در راستای تحقق سیاست‌های کلی اصل ۴۴ است. قطعاً یکی از مهم‌ترین مسائل، بحث مبارزه با مفاسد است. فساد، امری ناحق است و اصل، بر مبارزه با فساد می‌باشد و وظیفه دستگاه قضایی نیز همین امر است که هم واجب نفسی بوده و هم واجب موقدمی و تأخیری، یعنی قوه قضائیه فی حد ذاته باید با فساد مبارزه کند و هم در جهت رسیدن به اهداف عالی اقتصادی اقدام به مبارزه با فساد اقتصادی نماید. آنچه در این زمینه مهم می‌باشد آن است که باید مشخص شود چه چیزی فساد است و چه چیز فساد نیست. دوم آن‌که راه و روش مبارزه با این فساد مشخص شود. گاهی اوقات مبارزه با فساد به گونه‌ای صورت می‌گیرد که ضرر آن بیش از خود فساد است. نباید روشی را در این زمینه به کار بگیریم که مصالح بالاتر از بین برود و باید این امر را مدنظر قرار دهیم که در مسیر مبارزه چه هزینه‌ای پرداخت می‌کنیم.» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۸، جلد ۳: ۳۳)

۵-۳. ارتقاء کیفیت کادر قضایی و حقوقی در سطح کشور

توسعه قضایی در حکومت اسلامی منجر به اقتدار ملی خواهد شد و در این مسیر، عوامل توسعه و ارتقاء کیفی دستگاه قضایی کشور به قانون، نیروی انسانی، سازمان و تشکیلات، امکانات و اختیارات، نوآوری و تکنولوژی نیاز دارد. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۰ الف: ۵۲-۴ و هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵ پ، جلد ۳: ۲۲۱-۲۱۶) علاوه بر توجه به مسائل چهارگانه فوق، قضات باید ضمن داشتن روحیه و احساس مسئولیت نسبت به مجرمین، «رعایت مصالح اجتماعی» را نیز مدنظر قرار دهند. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۸: ۶۲-۶۰)

شکل شماره ۱. عوامل چهارگانه مؤثر در توسعه قضایی در حکومت اسلامی مبتنی بر اندیشه آیت‌الله شاهرودی (یافته‌های نگارنده)

از آن‌جا که از دیدگاه آیت‌الله شاهرودی، «ایجاد امنیت» و «اجرای عدالت» دو وظیفه محوری قوه قضاییه می‌باشد، ایشان برای تحقق امنیت و عدالت که از ملزومات برپایی مردم‌سالاری دینی و پیاده‌سازی حقوق شهروندی است، به پنج اصل راهبردی اشاره می‌نمایند: «ضرورت تدوین سیاست‌های کیفی، تدوین سیاست‌های مدیریتی و نظارتی، توسعه امکانات و تجهیزات، ارتقاء سطح علمی و مهارتی قضات و برنامه‌ریزی برای تخصصی کردن دادگاه‌ها.» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۴، جلد ۱، ۱۱۵-۱۲)

آیت‌الله شاهرودی اعتقاد دارد قضاوت یک شغل و حرفه مثل سایر مشاغل نیست و قاضی نباید دنبال استفاده از قضاوت برای منافع شخصی باشد، بلکه باید احساس کند که قضاوت یک بار سنگین و یک امانت بزرگ الهی است که می‌خواهد بر دوش او قرار گیرد. قاضی فقط باید از باب وظیفه و انجام تکلیف وارد این کار شود. چنین قاضی‌ای است که خداوند با فرشتگان خود او را تثبیت و تأیید می‌کند و نمی‌گذارد پایش بلغزد و قلمش برخلاف حق بگردد. اگر بتوانیم کادر قضایی خود را چه قضات عالی‌رتبه و چه قضات جدیدالورود را با کیفیات و شرایط موردنظر اسلام و صفات قاضی اسلامی تطبیق

دهیم، دیگر هیچ مشکلی در دستگاه قضایی نخواهیم داشت و تمام مشکلات دیگر از قبیل بودجه و امکانات به آسانی قابل حل است. مشکل عمده و اساسی که حل آن بسیار سخت است؛ همین است. اگر این کار انجام گیرد، آن وقت خواهیم دید که چگونه عدل و قسط و احقاق حقوق در تمام جامعه گسترش می‌یابد و مردم احساس می‌کنند که دستگاه قضایی واقعاً پناه آن‌هاست. آنچه سبب بی‌اعتمادی مردم به دستگاه قضایی می‌شود، در حقیقت عملکرد نادرست کادر قضایی است. آیت‌الله شاهرودی در کتاب «چالش‌ها و مسائل فراروی نظام جمهوری اسلامی ایران»، بر کیفیت کادر قضایی و قضات تأکید کرده و اشاره می‌دارند: «اگر قاضی متعهد، عادل، فاضل، کارآمد، خداترس و عاشق عدالت و احقاق حقوق مردم و واجد صفات و شرایط قاضی اسلامی باشد، از همین قوانین ناقص و دست و پا شکسته نیز می‌تواند به شکلی استفاده کند که مردم را به حق خود برساند. اگر قاضی، قاضی مورد نظر فقه اسلام باشد، با همین قوانین موجود، با همه مشکلات و پیچیدگی‌هایی که دارد می‌تواند احقاق حق کند. بنابراین، ما باید به شرایط و صفات مجری به ویژه در دستگاه قضایی توجه کنیم. در گزینش، در آموزش، در قضاوت، در نظارت و همه کارهایی که در مجموع، مدیریت دستگاه قضایی را شکل می‌دهد، بر این قسمت تأکید کنیم و به آن اولویت درجه اول بدهیم. سعی کنیم انشاءالله کادر قضایی عادل، صالح، مؤمن، با تقوا و فاضل تربیت کنیم.» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۸، پ: ۲۸۷-۲۸۵)

۱-۳-۵. ارکان دستگاه قضایی توسعه‌یافته برای تعمیق حقوق شهروندی

هاشمی شاهرودی اعتقاد دارد اگرچه توسعه در تشکیلات و امکانات مادی یا شعب و کادر قضایی ممکن است در توسعه قضایی نقش داشته باشد، اما منظور از توسعه قضایی به طور لزوم این نیست. همچنین منظور از این توسعه، رفع محدودیت‌ها و ممنوعیت‌های قانونی، لجام‌گسیختگی و بی‌بندوباری و نیز الگو قرار دادن شعارهای مطرح در غرب، نیست. توسعه قضایی باید در نظام قضایی اسلامی مدنظر قرار گیرد، زیرا که توسعه هر نظامی باید با توجه به دیدگاهی مبتنی بر مبانی و ارزش‌های مورد قبول آن نظام باشد. توسعه قضایی به معنای پذیرش الگو نیست، بلکه معیار در این توسعه، اسلام است که بر مبنای حقوق فردی، اجتماعی و الهی ثابت، تنظیم شده است. توسعه قضایی به معنای این است که نظام قضایی بتواند به اهداف و وظایفی که در حقیقت، فلسفه وجودی نظام قضایی را در جامعه مشخص می‌کند، به حد مطلوبی برسد. برای یک نظام قضایی منسجم، ترسیم اهداف و آرمان‌های مختص آن نظام، از ضروریات است. اصول قانون اساسی که مبتنی بر مکتب اسلام است، چند هدف

اصلی برای قوه قضاییه در نظر گرفته است که این اهداف را می‌توان به عنوان اندیشه‌ها و اهداف اصلی دستگاه قضایی در یک جامعه قلمداد کرد. این اهداف عبارتند از: «گسترش عدالت در جامعه و حل و فصل منازعات براساس حق و عدل اسلامی، تأمین آزادی‌های مشروع، حمایت از حقوق عمومی و خصوصی، ایجاد امنیت قضایی در جامعه، تعقیب و مجازات بزه‌کاران، پیش‌گیری از وقوع جرم، جرم‌زدایی و پالایش جامعه از جرایم و مفساد، نظارت بر حسن اجرای قوانین و حدود الهی در جامعه، تصمیم‌گیری و تصدی امور حسبی، حفظ استقلال و اقتدار قوه قضاییه به طوری که یک قاضی بتواند براساس قانون و احکام الهی و با حفظ استقلال تصمیم‌گیری کند، توسعه و رشد دانش و فن قضاوت، رشد و توسعه رویه‌های قضایی مناسب، تشریفات و آیین دادرسی و اجرای دقیق آن‌ها با حفظ امنیت قضایی برای طرفین دعوا به‌خصوص برای متهم یا محکوم‌علیه که مسئله بسیار مهمی است. به هر میزان که این اهداف به‌طور بهتر، دقیق‌تر و گسترده‌تر از سوی دستگاه قضایی در جامعه شکل بگیرد و احیا شود، به همان نسبت نظام قضایی ما موفق‌تر و توسعه‌یافته‌تر خواهد بود. (هاشمی‌شاهرودی، ۱۳۸۵: ۱۳)

ارکان دستگاه قضایی توسعه‌یافته را می‌توان در پنج بخش به شرح زیر خلاصه کرد:

۱-۳-۵. رکن اول: احکام و قوانین محتوایی حقوق

در این بخش سیاست‌های کیفری و جنایی مشخص می‌شود. یکی از راه‌های تدوین قوانین، تنظیم لوایح قضایی در قوه قضاییه و سپس پیشنهاد آن به قوه مقننه و مجلس شورای اسلامی است. مسئله بسیار مهم در این جا، سیاست‌های کیفری است که تاکنون متأسفانه توجه چندانی به آن نشده است. در فقه اسلامی، ما یک سلسله مسائل کیفری و مجموعه‌ای از سیاست‌های کیفری داریم که چون تبیین نشده‌اند، از طرف محافل حقوق‌بشر درباره آن‌ها پرسیده شده است. اگر مبنای فکری، فرهنگی و زیربنای سیاست کیفری مشخص نشود، اشکالات موجود هم‌چنان باقی خواهد ماند و حتی ممکن است گاهی منجر به تصویب قوانینی برخلاف سیاست‌های فقه اسلامی شود. باید مبنای کیفرها و سیاست‌های کیفری از دیدگاه اسلام مشخص و سرانجام به نحو مطلوبی ارایه شود.

۲-۳-۵. رکن دوم: ساختار و تشریفات قضایی

این رکن همان رکن اجرایی کار و آیین دادرسی است. در این مورد نیز می‌توان ضمن مبنا قرار دادن احکام اسلامی، با تنظیم و پیشنهاد لوایح قضایی مناسب، در رفع تنگناها اقدام کرد.

۳-۱-۳-۵. رکن سوم: نیروی انسانی متخصص و کادر قضایی و اداری

کسانی که متصدی امر قضا می‌شوند، افرادی هستند که می‌خواهند با جان و مال و ناموس و حیثیت مردم سر و کار داشته باشند. قضات باید دارای صفات و خصوصیات لازم برای این کار باشند. بدین منظور هم در فقه و هم حقوق، شرایط و صفات خاصی برای قاضی در نظر گرفته شده است.

۳-۱-۴-۵. رکن چهارم: رکن ضابطان و تشکیلات اجرایی

این گروه باید در راستای اهدافی که برای قوه قضائیه ذکر شد، گام بردارند؛ البته به این مطلب که ضابطان قوه قضائیه باید در اختیار قوه قضائیه قرار بگیرند، توجه چندانی نشده است. در برخی کشورها نیروی انتظامی زیر نظر دادستان است، نه وزیر کشور، زیرا وظیفه نیروی انتظامی ایجاد نظم و جلوگیری از اغتشاش است که از مسئولیت‌های قوه قضائیه است. از این رو، این نیرو را در اختیار دادستان قرار داده‌اند که مدعی‌العموم و مسئول حقوق عام و ملت است. به هر حال، وضع ضابطان، تشکیلات اجرایی و ضمانت اجراها، لازم و ملزوم موفقیت یک سیستم قضایی و توسعه قضایی است و در حال حاضر ساختار و تقسیم کار و وظیفه‌طوری است که به نتیجه مطلوب نمی‌رسد و باید مورد تجدیدنظر قرار گیرد.

۳-۱-۵-۵. رکن پنجم: استفاده از روش‌ها و تکنیک‌های پیشرفته در کل تشکیلات مدیریتی

قوه قضائیه با عنایت به گستردگی آن، نیاز به سامان‌دهی و تشکیلات مدیریتی مناسب دارد. البته تکنیک‌های مختلفی وجود دارد که برخی جنبه روشی و برخی جنبه تحقیقاتی و پژوهشی دارد. استفاده از این تکنیک‌ها در کل ساختار قوه قضائیه بسیار مهم است که در رسیدن به آن اهداف مؤثر هستند. در هر نظام قضایی کامل و جامع در دنیا، این پنج رکن، لازم است و یک نظام قضایی مبتنی بر مکتب اسلام و دیدگاه‌های نورانی فقه اسلام نیز نیاز به همه این ابعاد و ارکان دارد. بایستی اذعان داشت که در رابطه با مدیریت‌ها در بخش‌های مختلف در این حاکمیت از جمله بخش قضاوت در دستگاه قضایی، ما هنوز به نقطه مطلوب و مدیریت بهینه اسلامی نرسیده‌ایم. در حقیقت می‌توان گفت که هنوز نتوانسته‌ایم به آن نظام اسلامی مبتنی بر مبانی نورانی فقهی اسلام برسیم که در عین حال پاسخ‌گوی نیازهای جوامع مدرن امروزی هم باشد. امروز که روز ثبات این نظام اسلامی است، روز سازندگی این نظام نیز هست. روز الگو دادن این نظام به دنیا و پیدا کردن آن الگوها درون جامعه اسلامی خودمان است. در این بخش، بیش از پیش احساس نیاز و خلاء می‌شود و این یک کار اساسی است که ناگزیر از انجام آن هستیم. بین

آنچه که هست و رسیدن به یک نظام قضایی ناب اسلامی فاصله وجود دارد که رفع این فاصله نیاز به بررسی کارشناسی، پژوهش استفاده از نیروهای متخصص، فضایی حوزه و حقوق دانان فاضل و متعهد دارد. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵ ت: ۱۳)

۶-۳. نظریه پردازی و ارائه ایده‌های برتر حقوقی برای تعالی دستگاه قضایی

در سیره نظری و عملی آیت‌الله هاشمی شاهرودی، «پویایی فکری و نواندیشی»، یک «ضرورت» محسوب می‌شود (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۸ خ: ۸۸) و این رویکرد در نهادهای قضایی باید مورد توجه باشد. براساس اعتقاد ایشان، تدوین سیاست‌های کلی قضایی به کار علمی بسیار بالایی نیاز دارد. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۸ ذ: ۲۹) لاجرم، «اصلاح روش‌های عقب‌مانده قضایی»، از محورهای اساسی اصلاحات قضایی در کشور می‌باشد (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵ پ، جلد ۳: ۱۶۵) و برای تحقق این مهم، نظریه پردازی لازم است. در ارتباط با این مقوله راهبردی، آیت‌الله شاهرودی اعتقاد دارند که برای تعالی سیستم‌های قضایی و حقوقی باید ایده‌های برتر و نوینی که برآمده از آموزه‌های اسلامی است را ترویج کرد. ایشان در کتاب اندیشه اسلامی اشاره می‌کنند: «باید ایده‌های برتر و اندیشه‌های اسلام و اهل بیت را در بعد نظریه پردازی، در قالب‌های امروز تدوین و عرضه کنند و در بعد عملی به اجرا درآورند. یکی از این ابعاد، حقوق و قضاست. امروز جهان اسلام تشنه آن است که اندیشه‌ها و افکار حقوقی و سیاست‌های حقوقی و قضایی نظام ما را بداند و از آن استفاده کند.» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۸ ج: ۴۳) به عنوان نمونه، ایشان نسبت به مقوله حبس و زندان، نظرات خاص داشتند (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۷) و در راستای توسعه و تعمیق سیاست حبس‌زدایی در نظام اسلامی، از فکر و اندیشه فقها و اندیشمندان به عنوان ظرفیت لازم برای نهادینه‌سازی فرهنگ‌های نوین قضایی یاد می‌نمایند و اعتقاد دارند که برای رشد دستگاه قضایی در امور نوین، به فکر و اندیشه نیاز است و برای مورد ذکر شده، چنین مطالبه می‌نمایند که: «فقها و صاحب‌نظران رشته‌های مختلف در جهت حبس‌زدایی پاسخ دهند و مدل‌سازی کنند.» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۵ ب: ۱۲۱) علاوه بر این، ایشان در نگرشی کلی در حوزه حقوق بشر نیز بر «لزوم همکاری حقوق دانان و قضات و مسئولان قضایی کشورهای اسلامی برای حل و فصل مشکلات حقوق بشری» تأکید داشتند. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۸ ر: ۷۸)

۱-۶-۳. سیاست‌های توسعه قضایی مبتنی بر اندیشه‌های راهبردی

در همین زمینه، برخی سیاست‌های توسعه قضایی که مبتنی بر فکر، اندیشه و پویایی نظری است را می‌توان در اندیشه و بیانات آیت‌الله شاهرودی به دو قسمت تقسیم کرد:

۱-۶-۳. سیاست‌گذاری کلان و بلندمدت

سیاست‌گذاری کلان و بلندمدت در این زمینه، به پژوهش‌های فراوان فقهی، حقوقی و کارشناسی تطبیقی با آنچه در سایر نقاط جهان می‌گذرد، نیاز دارد. به‌خصوص در بخش دوم که مربوط به تشریفات و آیین دادرسی است و امروز در دنیا سیستم‌ها و شکل‌های متنوعی در این زمینه وجود دارد، می‌توانیم از مقایسه و بررسی و تطبیق نظام قضایی خودمان با نظام آن‌ها، نتایج سودمندی به دست آوریم که البته این سیاست‌گذاری‌های کلان شاید سال‌ها طول بکشد.

۱-۶-۳. سازمان‌دهی‌های کوتاه‌مدت

بدون شک مدیران و قضات به‌خصوص قضات عالی‌رتبه دیوان عالی کشور، در خلال دو دهه تجربه قضایی در نظام قضایی جمهوری اسلامی تجربیات زیادی دارند. نکات زیادی در مسیر تجربه پیاده کردن شکل جدید ساختار قضایی از سوی مدیران، قضات، دادگاه‌های عمومی و انقلاب، قضات دیوان عالی، استادان، حقوق‌دانان و وکلا به عنوان نقاط قوت و ضعف قابل طرح است که نیاز به سازمان‌دهی کوتاه‌مدت به شرح زیر دارد:

«تعدیل و تکمیل نواقص دادگاه‌های عمومی و انقلاب، تقسیم کار بین شعب و تخصصی کردن آن‌ها که این هم از خود قانون، قابل مطالبه و استفاده است. یعنی در خود قانون دادگاه‌های عمومی و انقلاب، این حق در جایی منظور شده است که می‌شود از آن استفاده کرد. منتها آن طرح را باید به شکل تفصیلی در خدمت قضات و همکاران قرار دهیم. ایجاد وحدت و یک‌پارچگی در دستگاه قضایی و ادغام نهادهای شبه‌قضایی در دستگاه قضا، درجه‌بندی قضات از حیث صلاحیت رسیدگی به انواع دعاوی، یک قاضی تازه‌کار در ابتدا نباید به دعاوی قتل و قصاص و رجم و دعاوی کلان وارد شود، دادرسان را از نظر درجه قدرت علمی و دانش قضایی باید درجه‌بندی کرد، اعمال نظارت صحیح بر عملکرد قضات و واحدهای قضایی، مبارزه با ارتشا، فساد و رفع علل آن، ایجاد پلیس قضایی به منظور ابلاغ صحیح و به‌هنگام اوراق قضایی و اجرای احکام دادگاه‌ها، اصلاح ساختار اداری قوه قضائیه، ایجاد دادگاه‌های سیار و خارج از وقت اداری برای تسریع در رسیدگی به پرونده‌ها، حاکمیت اصل احقاق حق و ختم پرونده به جای تمام شدن پرونده یا عدم تکمیل پرونده، کاستن از تشریفات اداری در قوه قضائیه، اعمال صحیح سیاست‌های تشویق و تنبیه در قوه قضائیه، تشویق قضات و کارمندان لایق و تنبیه نالایقان و متخلفان، بالا بردن اعتبار معنوی قوه قضائیه در جامعه و اطلاع‌رسانی به مردم و اصلاح سیاست‌های

تبلیغی قوه قضاییه. این موارد رئوس و سرفصل‌هایی است که به عنوان سیاست‌های کوتاه‌مدت می‌توان از آن‌ها یاد کرد، اما آنچه مهم‌تر، اصلی‌تر و اساسی‌تر از این محورهاست، در حقیقت اصلاح و توسعه کادر قضایی است. قضات متعهد و مدیران قضایی می‌توانند بر بسیاری از مشکلات فائق آیند. قلب قوه قضاییه، قضات مدیر، عالم و فاضل و متعهدند. این قلب مهم‌ترین بخش و رکن دستگاه قضایی است. خط‌مشی دستگاه قضایی را می‌توان به عنوان دستورات لازم‌الاجرا به شکل زیر بیان کرد: «به یادداشتن مسئولیت بزرگ قضا در برابر خدا و مردم، حفظ صلاح و صلاحیت دینی، اعمال قاطعیت و قانون‌مندی و حاکمیت عدالت و قانون.»

این‌ها تعبیراتی است که در حکم رهبری آمده بود و نکات و واقعاً حساسی است که به عنوان خط‌مشی و روش‌های لازم برای قلب و مدیران قوه قضاییه باید در سیاست‌های کوتاه‌مدت مورد استفاده قرار گیرد. ایجاد اعتماد به نفس و حفظ عزت و حرمت و شأن قضاوت، وارد نشدن در دسته‌بندی‌ها و جناح‌بندی‌های گروهی و بانندی، بی‌توجهی به ناخشنودی و خرده‌گیری و عیب‌جویی اشخاص ناراضی، عمل درست در راه تحقق اهداف، برنامه‌ریزی در کارها، نظارت مستمر بر اجزای نظام قضایی از هر مدیری نسبت به زیرمجموعه آن مدیر، گزینش اشخاص صالح در مجموعه‌های قضایی و اداری، بهره‌گیری از نیروهای کاردان و انقلابی از حقوق‌دانان مؤمن و فاضل حوزه و دانشگاه، به‌کارگیری قضات پاکدامن و شجاع و تقویت دانش قضایی. این خط‌مشی‌ها را باید سرمشق و سرلوحه کارها و سیاست‌های دستگاه قضایی قرار داد. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵: ۱۳)

۷-۳. برنامه‌ریزی برای پیش‌گیری از جرم و جنایت

مقابله با مفاسد و جرایم، از وظایف قوه قضاییه براساس قانون اساسی است (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵: ۳: ۳۰۶) و استراتژی آیت‌الله شاهرودی برای کاهش مجرمان در زندان و تنزل دادن آمار زندانیان، «جرم‌زدایی» به مثابه رهیافت اصلی در راستای «زندان‌زدایی» بوده است. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۵: ب: ۹۸)

از آن‌جا که پیش‌گیری از جرم در نظام اسلام مورد توجه جدی است، براساس اندیشه، افکار و مواضع حقوقی و سیاسی آیت‌الله شاهرودی، وظایف دستگاه قضایی کشور مبتنی بر رسالت قانون و شرعی عبارت از «پیش‌گیری از وقوع جرم» بوده و این مسئله از دیدگاه ایشان، جزء وظیفه اصلی قوه قضاییه می‌باشد و در حکومت اسلامی نباید نقش قاضی در پیش‌گیری و جلوگیری از وقوع جرم نادیده گرفته شود. برای توجه به مسئله کاهش جرم و جنایت در کشور اسلامی براساس رسالت و وظایف

قوه قضائیه، باید به ضرورت‌هایی توجه کرد که براساس اندیشه آیت‌الله شاهرودی، این ضرورت‌ها برای کنترل و پیش‌گیری از جرم توسط قوه قضائیه بدین شرح است: «ضرورت تدوین اصول جنایی و کیفری در نظام اسلامی، توجه به امانت الهی، جلوگیری از جرم برای کارگزاران و مسئولان قضایی و اجرایی کشور، تشکیل ستاد ویژه مبارزه با جرایم، اهمیت دادن به مسئله برنامه‌ریزی در پیش‌گیری از وقوع جرم و غیره.» بنابراین، ضمن این‌که دادگستری نهاد و مجری پیش‌گیری از وقوع جرم خواهد بود، توجه به مقوله پیش‌گیری از جرم و جنایت، «ضامن امنیت اجتماعی» برای شهروندان خواهد بود (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۳: ب: ۲۲-۱۲) و همان‌طور که آیت‌الله شاهرودی تأکید می‌نمایند، «امنیت به عنوان حقی اساسی برای مردم» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۸: ز: ۹) محسوب می‌شود که دستگاه قضایی کشور نقش مؤثری در ارتقاء ضریب امنیت ملی و اجتماعی دارد. بنابراین، «ایجاد امنیت باید به گونه‌ای باشد که احساس کنند دولت و دستگاه قضایی و دستگاه امنیتی پناهگاه آن‌ها هستند» و «مسئله‌ای که دستگاه قضایی به عنوان یک مشکل با آن مواجه است، افزایش ناامنی و جرایم در جامعه است»؛ بنابراین، «فعال کردن قوه قضائیه در جهت امنیت‌بخشی به جامعه» امری لازم است. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۸: ز: ۴۰ و ۴۷)

در یکی از سخنرانی‌های آیت‌الله شاهرودی در خصوص پیش‌گیری از جرم آمده است: «پیش‌گیری از وقوع انواع جرایم و مفسد، از وظایف سنگین و اصلی دستگاه قضایی است که البته ممکن است به خیلی از موارد متعلق به دستگاه‌های دیگر هم مربوط شود و آن‌ها نیز باید همکاری کنند.» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۸: ش: ۳۸)

ایشان در جایی دیگر پیرامون همین مسئله اشاره می‌کنند که: «مقصود از پیش‌گیری این است که جامعه به طرف سلامت و طهارت حرکت کند و زمینه و بستر جرم در جامعه از بین برود. وظیفه مهم دستگاه قضا، پیش‌گیری از وقوع جرم است، اما این وظیفه که به نظر ما مهم از سایر وظایف است، جلوگیری از اصل وقوع جرم می‌باشد. جلوگیری یعنی دفع جرایم، نه رفع جرایم. مجازات برای رفع جرایم ایجاد شده است، اما پیش‌گیری، ممانعت از تحقق جرم و در حقیقت سالم‌سازی جوامع است. جامعه وقتی سالم می‌شود که ناامنی در آن به وجود نیاید. این وظیفه مهم در قانون اساسی لحاظ شده است، ولی سازوکار و تشکیلات و ابزار انجام این وظیفه، در قوانین عادی که در مجلس تنظیم می‌شود، درست مورد توجه واقع نشده است.» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۸: ش: ۱۶) با توجه به مسائل فوق، آیت‌الله

شاهروندی بر «کیفیت برخورد با جرم و بخش‌نامه‌های صادره در مورد احکام صادره نسبت به آن‌ها از سوی قضات» تأکید ویژه داشتند. (هاشمی شاهروندی، ۱۳۸۱: ۲۵) در مرحله بعد، در صورت مجازات و حبس برای مجرمان، لازم است تا با برنامه‌ریزی صحیح به اصلاح وضعیت زندان‌ها همت گمارده شود. (هاشمی شاهروندی، ۱۳۹۵: ب: ۷۸-۷۲)

۸-۳. حفظ کرامت انسانی در روندهای حقوقی و قضایی

یکی از محورهای توسعه قضایی که از همه محورها نیز اصولی‌تر و ضروری‌تر است، توجه به حقوق شهروندی و حفظ کرامت انسانی و رویکرد بشرگرایانه در دستگاه قضایی است. در قانون اساسی و در متون فقهی و آداب قضایی، بیشترین توجه به حرمت و کرامت اشخاص شده است. (هاشمی شاهروندی، ۱۳۹۱: ج: ۱۴۰) ایشان در کتاب حقوق شهروندی پیرامون اهمیت اصل کرامت در مبانی فقهی و قوانین جمهوری اسلامی آورده‌اند که: «در فقه اسلام نیز بر عدالت قضایی و حفظ حقوق و کرامت انسان‌ها تأکید شده است. اصل برائت، اصل توقیفی بودن جرم، بی‌طرفی قاضی و دستگاه قضایی، مساوات بین طرفین در محاکمه و اخلاق و اوصاف قضایی که برای قضات در فقه ما آمده، همه حاکی از تأکید اسلام بر رعایت حقوق و کرامت انسان است.» (هاشمی شاهروندی، ۱۳۹۱: ح: ۵۸) ایشان باور دارند که عدالت قضایی و حکومت قانون، لازمه تعالی حکومت اسلامی است (انصاری، ۱۳۹۹) و به یک معنا، مبتنی بر سیاست قضایی علوی، «اصل مساوی بودن همه در حکم و اجرای عدالت»، باید در حکمرانی اسلامی مورد توجه باشد (هاشمی شاهروندی، ۱۳۹۵: ب: ۱۴-۱۲) و «اجرای حق و عدالت و تحقق ارزش‌ها، فلسفه اصلی تشکیل جمهوری اسلامی ایران» است. (هاشمی شاهروندی، ۱۳۹۱: س: ۶۵)

این نکته نشان می‌دهد که برای رعایت حقوق شهروندی، قوانین باید براساس عدل تدوین شوند و به اعتقاد آیت‌الله شاهروندی، قوانین و احکام عادلانه اسلامی در مقام عمل و اجرا نیاز به تشریفات و تشکیلات خاص دارد. (هاشمی شاهروندی، ۱۳۹۱: ذ: ۲۹) در کتاب حقوق بشر نیز ذکر شده است که در فرهنگ غنی اسلام، بهترین نظام عادلانه تأمین‌کننده حقوق بشر وجود دارد و «محروم کردن هر ملتی از حق خود، خلاف حقوق بشر است.» (هاشمی شاهروندی، ۱۳۹۱: ز: ۱۱ و ۲۱) آیت‌الله هاشمی شاهروندی اعتقاد دارد که در پاسخ به پدیده مجرمانه باید بر اساس سیاست کیفری اسلام، به مسئله «عدم تحقیر اشخاص متهم و مجرم» توجه شود (هاشمی شاهروندی، ۱۳۸۱: ۳۸) و در این مسیر، پاسخ‌ها و مجازات سیستم قضایی نباید منجر به «عدم رعایت کرامت انسانی» (هاشمی شاهروندی، ۱۳۸۱: ۴۶) گردد.

البته رعایت کرامت انسانی و تأمین حقوق افراد صرفاً مربوط به مرحله رسیدگی حقوقی و قضایی نیست، بلکه آیت‌الله شاهرودی اعتقاد دارد براساس بینش و نظام حقوقی و فقهی اسلام، افراد در زندان هم باید از حقوق انسانی برخوردار باشند و به همین دلیل، اصلاح وضعیت زندان‌ها با توجه به مسائل حقوق اسلامی امری لازم است. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۰ ب) از دیدگاه ایشان، کرامت انسانی و حقوق شهروندی زندانیان باید در سه سطح مورد توجه قرار بگیرد: «حفظ مقام و جایگاه انسانی، رعایت حقوق خانواده زندانیان و تعامل مناسب با زندانیان.» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۱: ۵۷-۵۶) لاجرم، زندان‌بانان دارای مسئولیت هستند و باید «حقوق زندانیان» را رعایت نمایند. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۴، جلد ۱: ۲۱۸-۲۱۶)

۹-۳. استقلال دستگاه قضایی و قضات

آیت‌الله هاشمی شاهرودی براساس سیاست‌های قضایی امیرالمومنین علی (ع)، بر «اصل استقلال قاضی و مقام قضا» تأکید دارد. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۵ ب: ۸) از آن‌جا که قاضی نقش مهمی در پیش‌گیری از جرم و جنایت در جامعه دارد، (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۳ ب: ۱۴) لازم است برای بهبود عملکرد دستگاه قضایی، بسترهای استقلال قضات و نهاد قضایی فراهم شود. در خصوص استقلال قضایی به دو گونه استقلال در بیانات آیت‌الله شاهرودی دست می‌یابیم و همان‌طور که در بیانات ایشان آمده است: «ما در قوه قضائیه، دو نوع استقلال داریم، یکی استقلال خود قوه قضائیه و دیگری استقلال قاضی که در حکم قضایی، او مستقل از همه است؛ حتی از رئیس قوه قضائیه. یعنی قاضی هر پرونده‌ای آنقدر استقلال دارد که اولاً، اگر پرونده به آن شعبه ارجاع داده شود، دیگر هیچ‌کس حق ندارد این پرونده را از آن شعبه پس بگیرد؛ ثانیاً، هیچ‌کس به هیچ وجه نمی‌تواند رأی قضایی را به قاضی تحمیل کند.» (هاشمی شاهرودی، ۱۳۹۸ ب: ۵۳) در جلد سوم کتاب صحیفه عدالت، در خصوص مبحث اقتدار قضایی، به دو گونه اقتدار در سیستم قضایی اشاره شده است: «اقتدار قانونی و حقوقی و اقتدار عملی و عینی». از محورهای اقتدار قانونی و حقوقی در جمهوری اسلامی مبتنی بر قانون اساسی عبارتند از: «استقلال مدیریت دستگاه قضایی (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۳ ت)، وظایف و اختیارات گسترده، نظارت قوه قضائیه بر اجرای قوانین و مقررات، انتخاب رئیس قوه قضائیه توسط رهبر، مسئولیت مستقیم قوه قضائیه در برابر رهبری، رسیدگی به اموال رهبر و مقام‌های عالی کشور، مشارکت در تعیین اعضای حقوق‌دان شورای نگهبان، اوصاف و شرایط ویژه ریاست قوه قضائیه، استقلال قاضی و عضویت رئیس قوه قضائیه در شورای موقت رهبری»، (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵ پ، جلد ۳: ۴۳-۳۴) البته استقلال دستگاه قضایی و قضات به معنای این نیست که

هیچ‌گونه نظارت و بررسی از عملکرد آن‌ها وجود نخواهد داشت، بلکه عدم نظارت، منجر به رشد فساد خواهد شد. به همین دلیل، نظارت مدیر دادگستری بر نهادهای زیر مجموعه، امری لازم و ضروری است تا از این طریق، مانع توسعه مفسد قضایی شوند. (هاشمی شاهرودی، ۱۳۸۵، ب، جلد ۱: ۶۳-۵۰)

نتیجه‌گیری

این مقاله کاوشی در تبیین و تشریح شاخص‌های قوه قضائیه طراز انقلاب اسلامی برای صیانت از حقوق شهروندی در نظام جمهوری اسلامی ایران از منظر اندیشه سیاسی و حقوقی آیت‌الله سیدمحمود هاشمی شاهرودی است و یافته‌های مقاله نشان می‌دهند که دستگاه قضایی برای تحقق حقوق شهروندی و صیانت از آن، امری لازم است و براساس افکار آیت‌الله شاهرودی، اگر قوه قضائیه و دستگاه قضایی کشور بر اساس عدل، انصاف و تقوا اقدام نماید، حقوق شهروندان در حکومت اسلامی ضایع نمی‌شود. مهم‌ترین رسالت قوه قضائیه، خدمت به مردم و احقاق حقوق عامه است و به همین دلیل، قوه قضائیه یکی از نهادهای خدمت‌گذار به شهروندان در حوزه تضمین حقوق افراد است و این مسئله به برنامه‌ریزی و اقدام صحیح توسط قوه قضائیه نیاز دارد. از این رو، آیت‌الله شاهرودی تأکید می‌نماید که قوه قضائیه باید علاوه بر شعارهای اسلامی نظیر عدالت در جامعه، مترصد تحقق عدل در اجتماع باشند و باید علیه ظلم و پایمال شدن حقوق مردم، موضع‌گیری صریح و اقدام صحیح داشته باشند. قوه قضائیه برای صیانت از حقوق شهروندان نیاز دارد تا از استقلال برخوردار باشد و تحت سیطره و مداخله سایر قوای حکومتی قرار نگیرد و در همین زمینه، استقلال قاضی یکی از ملزومات تعالی قوه قضائیه در حکومت اسلامی محسوب می‌شود. یکی از شاخص‌های قوه قضائیه طراز انقلاب اسلامی، رعایت کرامت انسانی افراد جامعه است. در روندهای حقوقی و قضایی، نباید حقوق مردم ضایع شود و با اقدامات لازم باید مانع تحقیر، بی‌آبرویی و خدشه بر شرافت شهروندان شوند. برای تعالی سیستم قضایی در حکومت اسلامی و ارتقاء سطح سلامت نهادهای حقوقی و قضایی در سراسر کشور، «رعایت اخلاق قضایی» که یکی از نشانه‌های مردم‌داری قوه قضائیه است، باید مورد توجه کارگزاران و مسئولان این نهاد باشد و آیت‌الله شاهرودی پیرو اهمیت این مسئله، بر رویکرد بهداشت قضایی در نهادها و سیستم‌های مربوط به حقوق ملت به عنوان یک راهبرد عملیاتی اشاره می‌کنند. در عین حال، فعالیت قوه قضائیه در حوزه مبارزه با مفاسد اقتصادی در جامعه می‌تواند از ضایع شدن بیت‌المال و حقوق ملت جلوگیری نماید. برای تقویت این مسائل در حکومت اسلامی، لازم است تا ارتقاء کیفیت کادر قضایی و حقوقی در سطح کشور مورد توجه قرار گیرد. مشکلات قضایی کشور در حوزه حقوق شهروندان نیازمند نظریه‌پردازی و ارائه ایده‌های برتر حقوقی برای تعالی دستگاه قضایی است و مسئولان قوه قضائیه باید از فکر و اندیشه صاحب‌نظران برای برون‌رفت از مشکلات و بهبود

عملکرد دستگاه قضا بهره گیرند و مسیر توسعه قضایی کشور را از این طریق تعیین و مشخص نمایند. از جمله ویژگی‌های قوه قضاییه از دیدگاه آیت‌الله شاهرودی در حوزه تضمین امنیت حقوق شهروندی، برنامه‌ریزی برای پیش‌گیری از جرم و جنایت است و اعتقاد دارند که نهادهای قضایی بدون برنامه‌های پیش‌گیری، نمی‌توانند جامعه را ایمن سازند و به میزانی که حکومت اسلامی و سیستم قضایی کشور در پیش‌گیری جرم و جنایت موفق باشد، حقوق شهروندان به نحو احسن حراست خواهد شد و بسترهای صیانت از حق انسانی در اجتماع تقویت می‌گردد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع

۱. انصاری، محمودرضا (۱۳۹۹)، «نقد نظام عدالت قضایی در پرتو حاکمیت قانون: با تأسی از نظریات مرجع عالی قدر جهان تشیع حضرت آیت‌الله‌العظمی سیدمحمود هاشمی شاهرودی (ره)»، تهران: نشر جاودانه.
۲. پروین، فرهاد (۱۳۸۲)، «اهداف و وظایف قوه قضائیه در قانون اساسی»، فصل‌نامه اندیشه حوزه، شماره ۴۳ و ۴۴.
۳. زین‌الدینی، مجید؛ فرهی، علی؛ سلطانی، محمدرضا (۱۳۹۵)، «پیامدهای کارآمدی در قوه قضائیه از منظر امام خمینی و مقام معظم رهبری (مدظله‌العالی)»، فصل‌نامه اسلام و مدیریت، شماره ۸ و ۹.
۴. قری، سیدمحمدجواد (۱۴۰۰)، «حقوق انسانی و شهروندی در حکومت اسلامی براساس اندیشه سیاسی حقوقی آیت‌الله هاشمی شاهرودی»، فصل‌نامه پژوهش‌نامه حقوق بشری، شماره ۲۳.
۵. معاونت راهبردی قوه قضائیه (۱۴۰۰)، «سند تحول قضایی در گام دوم انقلاب»، تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه، مرکز پی‌گیری اجرای سند تحول قضایی.
۶. هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۸۱)، «راهبردها و برنامه‌های قوه قضائیه در نگاه آیت‌الله هاشمی شاهرودی»، تهران: انتشارات معاونت اجتماعی و اطلاع‌رسانی قوه قضائیه.
۷. هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۸۳ الف)، «آیین دادرسی از دیدگاه امام علی (ع): سخنرانی آیت‌الله هاشمی شاهرودی در کنگره امام علی (ع) سوریه»، تهران: معاونت امور اجتماعی و پیش‌گیری از وقوع جرم، مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه.
۸. هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۸۳ ب)، «پیش‌گیری از جرم: گزیده سخنان آیت‌الله هاشمی شاهرودی»، تهران: معاونت امور اجتماعی و پیش‌گیری از وقوع جرم، مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه.
۹. هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۸۳ پ)، «نهضت خدمت‌رسانی قضایی: گزیده سخنان آیت‌الله هاشمی شاهرودی»، تهران: معاونت امور اجتماعی و پیش‌گیری از وقوع جرم، مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه.
۱۰. هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۸۳ ت)، «مدیریت قضایی: گزیده سخنان آیت‌الله هاشمی شاهرودی»، تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه.
۱۱. هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۸۵ الف)، «حقوق بشر: گزیده سخنان آیت‌الله هاشمی شاهرودی»، تهران: معاونت امور اجتماعی و پیش‌گیری از وقوع جرم، مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه.

۱۲. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۸۵ ب)، «نظارت و بازرسی: مجموعه سخنان و بخش‌نامه‌های آیت‌الله هاشمی شاهرودی»، ج ۱، تهران: معاونت امور اجتماعی و پیش‌گیری از وقوع جرم، تهران، مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضاییه.
۱۳. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۸۵ پ)، «صحیفه عدالت: مجموعه بیانات حضرت آیت‌الله هاشمی شاهرودی»، ج ۳، تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضاییه.
۱۴. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۸۵ ت)، «توسعه قضایی»، روزنامه همشهری، شماره ۴۰۲۰.
۱۵. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۸۷)، «حسب از منظر آیت‌الله هاشمی شاهرودی»، تهران: مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضاییه.
۱۶. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۸۸)، «کاهش استفاده از مجازات زندان در کلام حضرت آیت‌الله شاهرودی»، قم: تهیه دفتر پژوهش‌های اسلامی، سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور، نشر اتقان.
۱۷. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۹۸ الف)، «مشکلات و چالش‌های دستگاه قضایی و برخی راه‌کارهای بهبود عملکرد آن»، قم: بنیاد فقه و معارف اهل‌البیت علیهم‌السلام.
۱۸. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۹۸ ب)، «نظام قضای اسلامی: بیانات مرجع عالیقدر حضرت آیت‌الله‌العظمی هاشمی شاهرودی پیرامون نظام قضای اسلامی»، قم: بنیاد فقه و معارف اهل‌البیت علیهم‌السلام.
۱۹. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۹۸ پ)، «چالش‌ها و مسائل فراروی نظام جمهوری اسلامی ایران»، قم: بنیاد فقه و معارف اهل‌البیت علیهم‌السلام.
۲۰. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۹۸ ت)، «مقابله با مفاسد اقتصادی»، قم: بنیاد فقه و معارف اهل‌البیت علیهم‌السلام.
۲۱. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۹۸ ث)، «پیش‌گیری و مقابله با جرایم»، قم: بنیاد فقه و معارف اهل‌البیت علیهم‌السلام.
۲۲. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۹۸ ج)، «اندیشه اسلامی: بیانات مرجع عالی‌قدر حضرت آیت‌الله هاشمی شاهرودی پیرامون اندیشه اسلامی»، قم: بنیاد فقه و معارف اهل‌البیت علیهم‌السلام.
۲۳. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۹۸ چ)، «توسعه قضایی»، قم: بنیاد فقه و معارف اهل‌البیت علیهم‌السلام.
۲۴. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۹۸ ح)، «حقوق شهروندی»، قم: بنیاد فقه و معارف اهل‌البیت علیهم‌السلام.
۲۵. هاشمی شاهرودی، سید محمود (۱۳۹۸ خ)، «فرهنگ: بیانات حضرت آیت‌الله هاشمی شاهرودی

شاخص‌های قوه قضائیه برای صیانت از حقوق شهروندی در حکومت اسلامی...

- پیرامون فرهنگ»، قم: بنیاد فقه و معارف اهل‌البیت علیهم‌السلام.
۲۶. هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۹۸ د)، «وکالت: بیانات حضرت آیت‌الله هاشمی شاهرودی پیرامون وکالت»، قم: بنیاد فقه و معارف اهل‌البیت علیهم‌السلام.
۲۷. هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۹۸ ذ)، «قانون و قانون‌گذاری»، قم: بنیاد فقه و معارف اهل‌البیت علیهم‌السلام.
۲۸. هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۹۸ ر)، «حقوق بشر: بیانات حضرت آیت‌الله هاشمی شاهرودی پیرامون حقوق بشر»، قم: بنیاد فقه و معارف اهل‌البیت علیهم‌السلام.
۲۹. هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۹۸ ز)، «امنیت: بیانات حضرت آیت‌الله هاشمی شاهرودی پیرامون امنیت»، قم: بنیاد فقه و معارف اهل‌البیت علیهم‌السلام.
۳۰. هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۹۸ س)، «عدالت: بیانات حضرت آیت‌الله هاشمی شاهرودی پیرامون عدالت»، قم: بنیاد فقه و معارف اهل‌البیت علیهم‌السلام.
۳۱. هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۹۸ ش)، «مدیریت اسلامی: بیانات حضرت آیت‌الله هاشمی شاهرودی پیرامون مدیریت اسلامی»، قم: بنیاد فقه و معارف اهل‌البیت علیهم‌السلام.
۳۲. هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۸۰ الف)، «توسعه قضایی و اقتدار ملی در سخنان حضرت آیت‌الله هاشمی شاهرودی ریاست قوه قضائیه»، تهران: معاونت امور اجتماعی و پیش‌گیری از وقوع جرم، مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه.
۳۳. هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۸۰ ب)، «زندان، ضرورت نه مجازات: نگاهی نقادانه به زندان و قوانین آن از منظر حضرت آیت‌الله هاشمی شاهرودی»، تهران: معاونت امور اجتماعی و پیش‌گیری از وقوع جرم، مرکز مطبوعات و انتشارات قوه قضائیه.
۳۴. هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۹۴)، «منشور قضا: مجموعه بیانات حضرت آیت‌الله سیدمحمود هاشمی شاهرودی»، ج ۱، تهران: نشر خرسندی.
۳۵. هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۹۵ الف)، «جهان‌بینی اسلامی و نقش عملی آن در حرکت انسان و تاریخ»، قم: مؤسسه دایره‌المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل‌بیت (ع).
۳۶. هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۹۵ ب)، «زندان‌زدایی و حبس‌زدایی: گزیده بیانات حضرت آیت‌الله سیدمحمود هاشمی شاهرودی»، تهران: برای مؤسسه دایره‌المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل‌بیت (ع) و دانشگاه عدالت، نشر میزان.
۳۷. هاشمی شاهرودی، سیدمحمود (۱۳۹۵ پ)، «گزیده‌ای از سیاست‌های قضایی امیرالمومنین علی (ع)»، تهران: نشر جنگل و جاودانه.

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی